

Dini nağıllarda epik zamanın xüsusiyyətləri

Tehranə Xudaverdiyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: t.salmanova001@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə dini nağıllardakı epik zamanın xüsusiyyətləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, epik zaman nağıl qruplarının poetik xüsusiyyətlərinə, sosial funksiyasına, cəmiyyətə aşılamaq istədiyi fikrə görə formalaşdığı üçün subyektiv zamandır. Sehrli nağıllarda o fantastik səciyyə kəsb edir, fantastik cizgilərlə verilir. Sehrli güclərə sahib olan həm də zamana hakimdir. Onu irəli və ya geri apara, ölən şəxsi həyata qaytara bilər. Dini nağıllarda isə zaman dini-əxlaqi dəyərlər əsasında təqdim olunur. Burada zaman insan iradəsindən kənardadır. Zaman insana deyil, insan ona tabedir. Zamanın bir hakimi var, o da Allahdır. Hər şeyin ixtiyarı onda olduğu kimi, zaman da ona tabedir. O zamanı sürətləndirə və ya onu ləngidə bilər.

Məqalədə o da qeyd olunur ki, zaman məkanla birlikdə nağılların poetik sistemini təşkil etdiyi üçün həm də nağıl qruplarının fərqləndirici əlamətinə çevrilir. Epik zamanın xüsusiyyətlərini biləndən sonra nağıl qruplarını fərqləndirmək olduqca asanlaşır.

Açar sözlər: dini nağıllar, zaman, məkan, bioloji zaman, poetik xüsusiyyətlər, nağıl qrupları

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.02.2021; qəbul edilib – 26.02.2021

Features of epical time in religious tales

Tehrane Khudaverdiyeva

Nakhchivan State University. Azerbaijan.

E-mail: t.salmanova001@gmail.com

Abstract. The article studies the features of the epical time in religious tales. It is noted that epical time is a subjective time as it is formed according to the poetic features of folk tale groups, their social function, the ideas they want to instill in the society. In fairy tales, it has a fantastic character and it is given in fantastic designs. He who possesses magical powers also rules the time. He can take it back or forth and return the dead person back to life. In religious tales, time is introduced on the basis of religious and moral values. Time is beyond human will here. Time doesn't comply the man, the man himself complies it. There is only a ruler of time that is God. The will of all things depends on him, just as time itself. He can speed it up or slow it down.

The article also notes that as time, together with space, forms a poetic system of folk tales, it becomes a distinguishing feature of folk tale groups. And when one knows the characteristic features of epical time, it is very easy to distinguish groups of folk tales.

Keywords: religious tales, time, space, biological time, contrasts, poetic features, groups of folk tales

Article history: received – 12.02.2021; accepted – 26.02.2021

Giriş / Introduction

Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, onun zamana subyektiv baxışı olmasın. İşimiz həddindən artıq çox olduqda, vaxtın keçdiyini fərq etmədikdə bizə elə gəlir ki, zaman sürətlə keçir, sıxıcı, darıxdırıcı vaxtımızda zamanın ləngliyindən şikayətlənirik. Halbuki zaman adı axarı ilə axıb gedir. Sadəcə, bizim ona baxışımız, yanaşmamız fərqlidir. Bu cür fərqli baxış nağıllarda da özünü

göstərir. Nağıllarda zaman hadisələrin cərəyan etdiyi passiv fon deyil, həm də qəhrəmanın fəal şəkildə davranışını müəyyən edən kateqoriyadır [5, s.411].

Əsas hissə / *Main Part*

Zaman və məkana baxış, ona münasibət fərqli poetik sistemlərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Hər nağıl qrupunun özünə münasib, özünəxas zaman anlayışı, həmin zamanın əks olunduğu süjet və motivlər sistemi formalaşmışdır. Zaman gözlə görünür, amma o obrazların fəaliyyətində, hadisələrə baxışda, həyat və ölüm anlayışına münasibətdə ortaya çıxır. Ona görə də nağıllarda zamanı öyrənmək yalnız zaman ifadə edən məqamları deyil, bütün süjet xəttini izləməyi, ümumi qanunauyğunluqları tapmağı zəruri edir.

Sehrli nağıllarda zamanda irəliləmə dağılmış düzənin, əskik düzənin bərpasına səbəb olur. Div padşahın bağından almaları oğurlayır, bağa gəzməyə çıxmış qızı qaçırdır, yaxud padşahın saldıdığı bağda Hazarandastan gülü və bülbülü əskikdir və ya Gülüstani-İrəmdə bitən ağacın yarpağı padşahın gözünə dərman deyilir. Qəhrəmanın fəaliyyəti, V.Y.Proppun təbirincə desək, həmin “ziyan” və “çatışmazlıqlar”ın aradan qaldırılmasına yönəlir və nağıl dağılmış düzənin, əskik düzənin bərpası ilə tamamlanır.

Dini nağıllarda da keçmişdən bəhs olunur, amma bu keçmiş sehrli nağıllardakı “Məmməd-nəsir tinində”, “xoruzun belində” kimi xəyali zaman deyil, peyğəmbər dövrüdür. Hadisələr hansısa peyğəmbər dövrünə, peyğəmbər zamanına bağlanır. İbrahimxəlil dövründə bir kasıb kişi olur [2, s.271]; Deyirlər ki, Məhəmməd peyğəmbərin vaxtı idi [10, s.75]. Həzrət Musanın vaxtında bir alim olub, adı İbni-Bağır idi [9, s.190]. Konkret zaman ifadə edən sözlər olmadıqda belə, nağılın məzmunundan, əsas iştirakçılardan hadisələrin hansısa peyğəmbər dövründə baş verdiyini təxmin etmək olur. Peyğəmbər dövrü ilə bağlı olduğu üçün keçmiş ideallaşdırılır. “O zaman insanların alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi”, “Allah o zaman insanların diləyini daha tez eşidirdi”. “Onda insanlar arasında haqq-ədalət var idi, insanlar nahaqdan “Quran”a əl basmaz, yalandan and içməzdilər”. Keçmiş zamana şamil olunan bu kimi xüsusiyyətlər onu ideallaşdırır, digər zamanlara qarşı qoyur. Zamanda hərəkət bizə həmin düzənin dağılması kimi təqdim olunur. Söyləyici zamanı dini-əxlaqi yöndən dəyərləndirir, ona görə ona qiymət verir. Onun dövrü nağıl zamanına bənzəmir, onun dövründə ədalətsizlik baş alıb gedir, böyüyə hörmət qalmayıb, insanlar üzde bir-birinə xoş görünüb, arxada bir-birinin ayağının altını qazır. Nağıl zamanını öz zamanı ilə müqayisə edən söyləyici ondan çıxardığı ibrətamiz nəticə ilə nağılı tamamlayır. Allah sizi də xoşbəxt eləsin. Həmənlə Əlidi, həmənlə Allahdı, amma günümüz o gün deyil [9, s.38]; İndi bala, millət gəlif Musa peyğəmbərin dövrünə. Əkən yox, biçən yox, hasil eliyən yox [2, s.283].

Dastanlardan fərqli olaraq, nağıl zamanı açıq zamandır. Dastanlarda nağıl zamanı süjetin başlaması ilə başlayır, dastanın tamamlanması ilə də bitir. Real zamana keçid yoxdur. Nağıllarda isə belə deyildir. Sehrli nağıllarda söyləyici nağıl qonaqlığında iştirak etdiyini söyləyir, dini nağıllarda nağılın məzmununu öz dövrü ilə müqayisə edir və bundan çıxardığı nəticə ilə nağılı tamamlayır. Bundan əlavə, nağıllar, sadəcə, asudə vaxtı maraqlı keçirmək məqsədi ilə söylənilməyib, onlar həm də bəlli bir situasiyaya, kontekstə uyğun olaraq ifa olunub. Həmin kontekst əlaqələri də nağılın məzmununu dövrü, zamanı ilə əlaqələndirir. Sehrli nağılların sonunda verilən keçid əslində dekorativ səciyyə daşıyır. Söyləyici nağıl qonaqlığında iştirak etdiyini, orada plov yediyini desə də, sonradan məlum olur ki, bunlar hamısı yalanmış (plov yesə də, bığı yağa batmayıb, verilən hədiyyələri yolda itlərə qapdırıb və s.). Real zamanla heç bir əlaqəsi olmadığı üçün sehrli nağılları hansısa bir situasiyaya uyğunlaşdırmaq, onu məsəl olaraq işlətmək mümkün deyil. Sehrli nağılların bu gün məişətdən çıxmasında, onların söylənilmə intensivliyinin azalmasında, fikrimizcə, bu amilin az rolu olmamışdır. Sehrli nağıllardan fərqli olaraq, dini nağıllarda nağıl zamanından real zamana keçid var, nağılın məzmununu real zamanla əlaqələndirilə bilər. Bu da insanlara imkan verir ki, bu nağılları hansısa situasiyada işlətsin, müəyyən məsələyə fikir bildirəndə onları misal çəksin, ondan öz fikirlərini gücləndirmək üçün istifadə etsinlər.

Nağılın məzmununun indiki dövrlə əlaqələndirilməsi dini nağılların yaşamasına, aktivliyini bu gün də qoruyub saxlamasına səbəb olmuşdur.

Sehrli nağıllarda qeyri-adilik, sehr var, amma həmin sehr bizə uydurma, yalan kimi təqdim olunur. Söyləyicinin dinləyiciləri bəhs olunan şeylərə inandırmaq kimi bir niyyəti yoxdur. Nağılın əvvəlində söylənilən “çox şılaşı yemişəm, heç belə yalan deməmişəm”, yaxud hadisələrin “Məmməd nəsir tinində”, “xoruzun belində” kimi xəyali məkan və zamana bağlanması dinləyiciləri nağılda bəhs olunanların gerçəkliyə uyğun olmadığına, fantastik, qeyri-adi şeylər olduğuna alışdırmağa xidmət edir.

Dini nağıllarda da qeyri-adilik vardır, amma bu qeyri-adilik bizə gerçəklik kimi təqdim olunur. Nağılda bəhs olunanların təxəyyül məhsulu olduğu söyləyicinin ağılından belə keçmir. Düldülün Həzrət Əli ilə danışmasının, xəncərin onu sıxıb suyunu çıxardığı üçün Həzrət Əliyə şikayətlənməsinin, qara daşın göyerməsinin, ölənin şəxsin dirilib şahidlik etməsinin gerçəkliyinə söyləyici qətrə qədər də şübhə etmir. Əksinə, söylədiklərinin “Quran”dan, hədisdən gəldiyinə inanır. “İndi, ay bala, dünya yiyəsiz deyil. Gejəni gündüz eliyən varsa, deməli, həyatda nə deyilir var, “Quran”da nə deyilir hamısı var” [2, s.293]; Bax bu da gerçəhdi. Çünki bunnar “Quran” kitabındadı [2, s.321]. Əslində dini nağıllarda bəhs olunanların “Quran”la heç bir əlaqəsi yoxdur, amma söyləyicinin nəzərində burada Allahdan, mələklərdən, peyğəmbərlərdən, onların əsabələrindən, imamlardan, dini-əxlaqi mövzulardan bəhs olunursa, bunlar “Quran”dan, hədislərdən gəlir. Buna görə də söyləyici söylədiyi mətni “Quran”a, hədislərə bağlayır, onları gerçək, “Quran”dan gələn mətnlər kimi bizə təqdim edir.

Sehrli nağıllarda qəhrəmanın mübarizəsi şəxsi maraqlara xidmət edir. O, aşıq olduğu qızın dalınca yollanır, oğurlanmış arvadını xilas etməyə, atasının gözü üçün dərman deyilmiş yarpağı gətirməyə gedir və s. Münaqişələr də şəxsi zəmində baş verir. Qızını qəhrəmana vermək istəməyən padşah onu aradan götürməyə, yaxud qəhrəmanın arvadına aşıq olan padşah onu gedərgəlməzə göndərməklə arvada sahib olmağa çalışır. Şəxsi zəmində başlayan münaqişə yekunda ictimai mahiyyət kəsb edir. Qəhrəman padşahı öldürməklə xalqın canını zalım hökmdardan xilas edir. Şəxsi rifah ictimai rifaha çevrilir. Xalq qəhrəmanın təmsalında özünə ədalətli, adil hökmdar qazanır, ictimai xoşbəxtlik və firavanlıq əldə edir. Dini nağıllarda isə qəhrəmanın fəaliyyəti dini maraqlara xidmət edir. Burada məkan müsəlman-kafir, islam-xaçpərəst, pak və günaha batmış məkan əkslikləri üzərində qurulur. Qəhrəman kafir ölkəsinə oranı müsəlmanlaşdırmaq, insanları islama dəvət etmək məqsədilə gedir. Qul adıyla kafir padşaha satılan Həzrət Əli çətin tapşırıqları yerinə yetirir: suyun qabağını kəsmiş əjdahanı öldürür, meşəni qırıb heyvanlara daşıdır və s. Axırda da padşahı öldürüb şəhər əhlini islama dəvət edir [2, s.259]. Demonik varlıqların hədəfindəki gözəl qızlar deyil, müsəlman əhalidir. Onlar müsəlmanlara əzab verir, mömin bəndələri oğurlayır [2, s.261]. Qəhrəman müsəlman əhliyə kömək etmək, onları divlərin zülmündən qurtarmaq üçün onlara qarşı vuruşur. Bu mübarizə yekunda müsəlmanların kafirlər üzərində qələbəsi ilə nəticələnir. Bu qələbə nəticəsində kafirlər ya tamamilə neytrallaşdırılır (Həzrət Əli divləri qırıb kökünü kəsir), ya da onlar müsəlmanlaşdırılaraq öz məkanı üçün olan təhlükə aradan qaldırılır.

Sehrli nağıllarda sehrli güclər hökmranlıq edir, amma onlar təkbəşinə deyil, kiminsə əlinə keçdikdə qeyri-adi gücə çevrilir. Pis adamların əlinə keçdiyi təqdirdə ondan öz çirkin niyyətləri üçün istifadə edirlər: şəhəri gölə, şəhər əhlini balığa çevirir və ya şəhər əhlini daşa döndərir, yaxud şəhər əhlini Qülleyi-Qafa atdırır və s. Yaxşı adamların əlinə keçdiyi təqdirdə isə şəxsi rifaha xidmət edir. Sehrli üzüyə sahib olan keçəl padşahın qızına elçi düşür, qəhrəman dərya atının köməyi ilə oğurlanmış arvadını xilas edir və s.

Sehrli nağıllardan fərqli olaraq, dini nağıllarda mütləq bir güc vardır, o da Allahdır. Zaman və məkanın, hər şeyin ixtiyarı ondadır. Dünyanı idarə eləyən, yer üzündə haqq-ədaləti tənzimləyən Allahdır. Çoxları onun yerini tutmaq, allahlıq etmək iddiasına düşür, amma ondakı yaradıcılıq, ondakı ədalət heç kimdə yoxdur. Musa peyğəmbər Allahdan allahlığını üç günlüyə ona verməsini xahiş edir. İnsanlar öyrənəndə ki, həyatın sonu ölümdür, heç kim əlini ağdan-qarayaya vurmur, evlərində oturub ölümlərini gözləyirlər. Əkin, biçin – hər şey özbaşına qalır [2, s.281]. Yaxud allahlıq iddiasına düşən Musa peyğəmbər camışı yaradır, amma ruzusunu yaratmağı yaddan

çıxardır. Cırcırama yaradır, rızqını vermədiyi üçün bu gün də cırcıramanın səsi kəsilməyib [1, s.172]. Allahlıq eşqinə düşən başqa biri kasıbın dağarcığından dən oğurladığı üçün varlının qolunu qurudur [2, s.282]. Amma Allah belə deyildir, o, bir canlıyı yaradanda öncə onun rızqını, sonra onun özünü yaradır. Dağarcıqdan dən oğurladığı üçün varlının qolunu qurutmur, əksinə, varlının çuvalının bərəkətini kasıbın dağarcığına verir. Zaman və məkanın hakimi olan Allah bizə ədalətli, adil Allah kimi təqdim olunur. Zamanın ixtiyarı ondadır. O istədiyi təqdirdə yaşlı qadını 18 yaşında cavan bir qıza döndərir, cavan adamı anında qocaldır. O, zamanı durdura, onu geri qaytara bilir. İnsanlara qismət yazan, onlara ömür verən Allahdır. Kimsə onun yazdığını poza, qoyduğu qaydanın ziddinə gedə bilməz. Sünbüllərin danışığını eşidən kişi onlardan birini məğrib, digərini məşriq padşahının oğlu yeyəcəyini öyrənir. Qisməti pozmaq üçün sünbülləri dərib evə gətirir, ondan yemək bişirtirir. Həmin yeməkdən axşam ona qonaq olan şəxslərə də verir. Sonra məlum olur ki, həmin qonaqlardan biri məğrib, digəri məşriq padşahının oğludur [2, s.268]. Yaxud günorta yayma yeyəcəyini öyrənən peyğəmbər qismətdən qaçmağa çalışır, amma mümkün olmur [2, s.293]. Yaxud qızla oğlanın bir-birinə yazıldığını öyrənən Zümrüd quşu qızı qaçırdıb kimsəsiz bir adada saxlayır, amma yenə yazını poza bilmir. Təsadüfən həmin adaya gəlib çıxmış oğlan qızla evlənir [9, s.98].

Dini nağıllarda bioloji zaman sehrlı nağıllardan fərqlənir. Sehrlı nağıllarda sehrlı gücə sahib olan bioloji zamana da hakimdir. Cavanlıq almasından yeməklə, derya atının südündə çimməklə gəncliyini geri qaytarır, yaxud dirilik suyu səpməklə ölənlər şəxsi dirildir. Zaman geri qaytarıla bildiyi kimi, onu irəli aparmaq, zamanı sürətləndirmək də mümkündür. O dünyadan qayıdan gənc qoyub getdiyi kənddən əsər-ələmət qalmadığını, getdiyi dövrdən neçə əsr keçdiyini öyrənəndən sonra o dünyadan gətirdiyi almadan bir dişlək alır, beli bükülür, saç-saqqalı ağarır, ikinci dişləkdə dünyasını dəyişir [2, s.325]. Dini nağıllarda isə insan zaman üzərində hakim olmadığından bioloji zaman onun ixtiyarında deyil. Ömür insana Allah tərəfindən biçilir. İnsanın ömrünü ancaq o, uzada və ya qısalda bilər. Allahın verdiyi ömrü uzatmaq, Allahın yazdığı əcəldən qaçmaq istəyənlər dini nağıllarda qırmızı xətt kimi keçir, amma heç kim bundan qaça bilmir. İsgəndər əbədi həyat qazanmaq üçün Zülmət dünyasına səfər edir, amma dirilik suyundan içmək ona qismət olmur. Allah Süleyman peyğəmbərə dirilik suyu göndərir, amma kirpinin məsləhəti ilə sudan içməkdən imtina edir.

Dini nağıllarda bioqrafik zaman bizə alın yazısı, tale kimi təqdim olunur. İnsan bu yazını dəyişə bilməz. Alın yazısını pozmaq istəyən, Allahın yazdığı əcəldən qaçmaq istəyənlər haqqında süjetlər dini nağıllarda geniş yayılmış, bu mövzu fərqli süjetlərdə özünə yer tapmışdır. Buna baxmayaraq, nəticə hamısında eynidir. Kimsə Allahın alın yazısından qaça bilmir, kimsə onun yazısını poza bilmir. Oğlunun on səkkiz yaşı çatanda dünyasını dəyişəcəyini öyrənən ata onu kimsəsiz bir adada saxlayır, amma yenə yazını poza bilmir. Taxçadan düşən bıçaq oğlanın ürəyinə sancılır [10, s.229]. Yaxud, ana oğlu ölməsin deyər kəndi tərək edir, amma Allah işi elə qurur ki, uşaq onun öz əlində ölür. Yuxa yaydığı yerdə dinc durmadığı üçün oxlovla uşağı vurur, uşaq başından aldığı zərbədən yerindəcə keçirir [7, s.318]. Yaxud, kişi Allahın ona yazdığı əcəlləri – ağacdən yıxılmağı, suda boğulmağı, ilan çalmağı qəbul etmir. Amma iş elə gətirir ki, üçü də ona qismət olur; üzüm yemək üçün ağaca çıxdıqda ilan onu çalır, ağacdən yıxılıb gölməçəyə düşür, orada da boğulub ölür [2, s.297].

İnsan ömrü, onu uzatmaq, qısaltmaq Allahın əlindədir. Ömrün uzadılması mükafat, onun qısaltılması isə cəza olaraq təqdim olunur. Toy xonçasını qapıya gələn dilənçiyə verdiyi üçün Allah gəncin ömrünü artırır [2, s.316]. Əzrayıldan qaçan şəxs sobada, bəhməz küpündə, yastığın içində gizlənir. Əzrayıl otağa daxil olanda üstü-başı kömürün içində, bədəni tükə örtülmüş halda onun qarşısına çıxır, Allahın mələyi özü ondan qorxub qaçır. Bu canfəşanlılığına görə Allah onun ömrünü uzadır [7, s.316]. Əcəli çatmış şəxs kəlməyi-şəhadətini demək üçün Əzrayıldan möhlət istəyir. Kəlməyi-şəhadətin yarısını deyib qalanını saxlayır. Əzrayılı aldatdığı üçün Allah onun ömrünü uzadır [2, s.319]. Ömrünə bir il qalmış kişi uzun müddət görmədiyi bacısını ziyarət edib onu sevindiriyi üçün Allah onun ömrünü 40 il artırır [2, s.311]. Allah istədiyi təqdirdə bioloji zamanı qısalda və ya onu uzada bilər. Hər şey onun əlindədir. Mütləq güc odur. Ona görə dini

nağıllar belə bir gücə sahib personajların – mələklər, peyğəmbərlər, imamlar, düzgün yaşayış tərzində sayəsində bu zirvəyə yüksəlmiş şəxslərin fəaliyyət meydanıdır.

Dini nağıllarda da qəhrəman qeyri-adi xüsusiyyətlərə sahibdir, amma o, bu xüsusiyyətləri hansısa sehrli əşya və köməkçilər sayəsində deyil, düzgün yaşayışı, nəfsini cilovlaması, vaxtılı-vaxtında ibadətini etməsi sayəsində əldə edir. “Peşə dalınca” nağılında dərvişin adi xəkəndazı qızıla döndərdiyini görən padşah bu sənəti öyrənmək istəyir. Bunun üçün padşahlıqdan əl çəkib səfərə çıxır. Səfər zamanı o, nəfsinə hakim olmağı, dünya nemətlərindən uzaq həyat sürməyi öyrənir. Gözü o qədər tox olur ki, səfər zamanı qazandığı qızılları ondan kömək istəyən şəxslərə bağışlayır. Gözütoxluğu, nəfsini cilovlaması, əlaçlılığı sayəsində o, qeyri-adi xüsusiyyət qazanır: bir illik yolu bir günə qət edir, cilddən-cildə girə bilir və s. [3, s.158].

Sehri və dini nağıllarda bəzən eyni təsvir vasitələrindən istifadə olunur, amma janrın ideya-estetik tələblərindən asılı olaraq onlara fərqli anlam verilir. Sehri nağıllarda uzun işıq saçması gözəllik əlamətidir. Gün xanımın üzünün işığı adamın gözünü qamaşdırır. Ağacın dibində yatanda Şəmsin üzü ətrafa işıq saçır [4, s.45]; Günlə Tufan divdən törəyən Tapdığın üzünün işığı əjdahanın qarnını işıqlandırır [4, s.52]. Sehri nağıllardan fərqli olaraq, dini nağıllarda uzun işıq saçması günahsızlığın, müqəddəsiyin göstəricisidir. “Musa ilə Xıdırın yolçuluğu” nağılında Xıdır Nəbinin ölüm arzuladığı uşağın üzünün nuru yolu işıqlandırır [2, s.292]. Əlin və ya üzün işıq saçması müqəddəsiyin bir nişanəsidir. Ona görə qəssaba qonaq olan peyğəmbər əlini gizlədir ki, qəssab onun əlinin işıq saçmasını görməsin. Yaxud üzün işıq saçdığı üçün üzünü niqab altında gizləyir. Sehri nağıllarda üzün nurluluq yaş səciyyəsi kimi çıxış edir, bir qayda olaraq, yaşlı adamlar bu əlamətlə təsvir olunur. Dini nağıllarda isə üzün nurluluq dini-əxlaqi keyfiyyətlərin – saflığın, təmizliyin, günahsızlığın göstəricisidir və yaşından asılı olmayaraq istənilən yaş qrupuna məxsus şəxs həmin əlamətlərlə təsvir oluna bilər.

İnsan ömrü yaşadığı illərin sayı ilə deyil, gördüyü işlərlə, qazandığı savabla hesablanır. İnsan ömrünə o dünyanı qazanmaq üçün vasitə kimi baxılır. Ona görə də dini nağıllarda uzun ömrün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İnsan nə qədər uzun ömür sürsə, günaha batma, günah qazanma ehtimalı bir o qədər çoxdur. Ona görə dini nağıllarda insanın cavan ikən ölməsinin şahidi oluruq. Onlar düzgün yaşamaları, günahsızlıqları ilə hələ gənc yaşlarından o dünyalarını qazanmış olurlar. Demək, dini nağıllarda insan ömrünə, insan həyatına sadəcə bioloji amil deyil, o dünyanı qazanmaq üçün vasitə kimi baxılır. Bioloji zaman bizə savab qazanmaq üçün bir vasitə kimi təqdim olunur. Bununla əlaqədar, Xıdır Nəbi üzünün nuru ilə yolu işıqlandıran uşağa ölüm arzulayır, amma əsanın köməyi ilə güclə addım atan yaşlı adama əlavə ömür istəyir. Qocaya ona görə əlavə ömür diləyir ki, uzun ömür sürməsinə baxmayaraq, indiyə qədər heç bir savab iş görməyib. Gənc isə yaşının az olmasına baxmayaraq, düzgün yaşamı, günahsız həyatı ilə artıq o dünyasını qazanıb [2, s.292]. Bioloji zamanın dini-əxlaqi yöndən dəyərləndirilməsinə ən gözəl nümunə “Hatəm səxavəti” nağılıdır. Allahdan bu dünyasını istəyən Hatəm o dünyasını da qazanmaq üçün qırx yolun ayrıcında imarət tikdirib gəlib-gedəni yeməyə qonaq edir. Bu qonaqpərvərliyi sayəsində o dünyasını da qazanır [7, s.300].

Bioloji zaman dini-əxlaqi aspektdən dəyərləndirildiyindən bu dünyadakı həyata bəşəri həzz kimi baxılır. Bu səbəbdəndir ki, özünü bu həzdən məhrum edənlərə, dağlara çəkilib asxetik həyat sürən abid obrazına dini nağıllarda tez-tez rast gəlinir. Onlar bu dünyaya müvəqqəti məkan kimi baxırlar. İnsan yaşamının əsas qayəsinin o dünyanı qazanmaq olduğu hesab etdikləri üçün özlərini bu dünya nemətlərindən, bəşəri həzdən məhrum edərək dağlara çəkilib ömürlərini Allaha ibadətə keçirir, bu yolla o dünyalarını qazanmağa çalışırlar. Onlara görə əsas dünya, əsas yaşam axirət dünyasıdır. Bu dünya fani, o biri dünya isə əbədidir. Məhz buna görə dini nağıllarda insanın bioloji zamanı axirət dünyasını qazanmağa xidmət edir. Bunun üçün ibadət etmək, özünü bəşəri həzdən məhrum etmək kifayət etmir, bunlardan əlavə qonaqpərvərlik, ac qarını doyuzdurmaq, qapıya gələnə əliboş geri qaytarmamaq, bir işi təmiz niyyətlə görmək, çörəyi müqəddəs tutmaq kimi əxlaqi dəyərlərə də sahib olmaq lazımdır. Məhz buna görə kasıb evinə qonaq edən xaçpərəsti Allah cənnətlə mükafatlandırır, onu evindən qovan abidi isə cəhənnəmlə cəzalandırır. Çörəyin qırıntıları ayaq altına tökülməsin deyərək yaxasına döşlük taxan şəxsin var-dövlətini daha da

artırır. Allahın yaratdığı iti murdar hesab edən abidi cəhənnəmlə cəzalandırır, həmin itə sahib çıxan, pozğun həyat sürən qadını isə cənnətlə mükafatlandırır. Yaxud qadın ərinin icazəsi olmadığı üçün atasının yasında iştirak etmir, əvəzində Allah onun atasını cənnətlə mükafatlandırır. Bəzən əxlaqi dəyərlər dini təlimatlardan üstün tutulur. Çoban namazın surəsini düzgün bilmir, “ağ qoyun, qara qoyun, başımı yerə qoyum” deyib namaz qılır, amma təmiz ürəklə, saf niyyətlə qıldığı üçün onun namazı Allah yanında qəbuldur. Oğru fermadan qoyun oğurlayıb ac ailənin qarını doydurur. Həmin hərəkətinə görə o, Məkkəyə ziyarətə gedənlərin önündə gedir.

Dini nağıllarda personajların zaman üzərində hakimiyyəti yoxdur, əksinə zaman insana hakimdir. “Belə də qalmaz” (TR 996***) [9] nağılında qəhrəman bir sahibkara nökrə olur. Sahibkar onu cütə qoşur. Nökrə yoldan keçən tacirin onun bu halına acıdığını görüb deyir: “Belə də qalmaz”. Bir müddət sonra sahibkar ölür, onun var-dövləti nökrə qalır. Vəzir ölür, nökrə vəzirliyə gətirilir, padşah ölür, o, padşah seçilir, amma hər dəfə də tacirlə görüşəndə ona “belə də qalmaz” deyir. Bir müddətdən sonra tacir yenə ona baş çəkməyə gələndə padşahın öldüyü məlum olur. Tacir qəbiristanlıqda onu ziyarət etdikdə qəbirdən səs gəlir ki, belə də qalmaz. Bu hadisədən sonra bir gün sel qəbiristanlığı yuyub aparır, qəbirdən əsər-əlamət də qalmır. Göründüyü kimi, sehrli nağıllardakı fantastik zaman anlayışı burada yoxdur. Qəhrəman zamana deyil, əksinə zaman ona hakimdir. Zaman öz işini görür. Bir zamanlar cütə qoşulan nökrə sonralar vəzir olur, padşah olur, amma bu da uzun sürmür. Dünyasını dəyişir. Bioloji zaman qəhrəmanın ölümü ilə bitmir. Sel gəlib qəbri yuyub apardıqdan, ondan əsər-əlamət qalmadıqdan sonra artıq bioloji zaman da tamamlanmış olur.

Dini nağıl məkanında əşyaların dəyəri nominal qiymətləri və ya real çəkiləri ilə deyil, dini-əxlaqi dəyərlərlə ölçülür. Bu məkan elə bir məkandır ki, orada pul işləmir. İnsanlar ancaq salavatla alış-veriş edirlər. Həzrət Əlinin oxuyub ölümlərə bağışladığı “Fatihə” surəsi yəhudi padşahın yeddi ilin bac-xəracına bağlatdığı araxçıdan daha qiymətlidir. Çobanın ac yolçuya verdiyi iki çörək İbrahimxəlil peyğəmbərin ona bağışladığı dövələrdən daha ağır gəlir. Həzrət Əlinin barmağındakı üzüyün çəkisi xaçpərəst padşahın xəzinəsindən daha ağırdır. Demək, əşyaların dəyəri, çəkisi real qiymətləri ilə deyil, dini-əxlaqi tutumları ilə ölçülür. Çoban ac qarını doyurmaqla daha savab iş gördüyündən onun verdiyi çörək İbrahimxəlil peyğəmbərin bağışladığı dövələrdən daha ağır gəlir. Həzrət Əlinin verdiyi arpa çörəyinin dadı, tamı dünyada heç bir yeməkdə yoxdur. Arpa çörəyini bu qədər dadlı edən onun özünün həqiqətən dadlı olması deyil, onun Həzrət Əlinin süfrəsində yer almasıdır. Bu süfrədə yer alan yemək, çay, hər şey qeyri-adi cizgiləri ilə seçilir. Həzrət Əli bir qazan yeməklə, bir samovar çayla bir məclisi yola verir. Onun olduğu balaca daxmaya bütöv bir qoşun yerləşir. Bu cür qeyri-adiliyi ilə seçilən nağıl məkanında pulun, ləl-cəvahiratın, dünya malının heç bir dəyəri yoxdur. Bu cür vasitələrə fani dünyanın neməti, insanları əsas məqsəddən yayındıran, yolundan azdıran vasitə kimi baxılır. Ona görə dəmiri qızıla döndərmək sənətini öyrənmək istəyən padşah səfərə çıxdıqda dərviş onu məcbur edir ki, üstündə götürdüyü qızıl stəkanı, qızıl darağı atsın. Yaxud Bəhlul ondan əyal istəyən şəxsini üstündə götürdüyü pulu dənizə atır. Çünki nağıl məkanı elə bir məkandır ki, burada pul, qızıl, ləl-cəvahirat işləmir. Bu nağıl məkanında ancaq nəfsini qoruyub saxlayan, dünya malına aldanmayan, Allaha şəkk qoşmayan, onun işinə qarışmayan, onun seçdiyi elçilərə səmimi qəlbədən inam gətirənlər uğur qazanır. Allah onları cənnətlə, ömürlərini artırmaqla mükafatlandırır, onun əksinə gedənləri isə cəhənnəmlə, ömürlərini qısaltmaqla cəzalandırır. Məhz buna görə, nəfsinə, tamahına hakim olan padşah sonda məqsədinə nail olur, dəmiri qızıla döndərmək sənətini öyrənir. Həzrət Cəbrayılın bağ sahibi, sürü sahibi etdiyi gənclər isə qapılarına gələn adamı əliboş geri qaytardıqları üçün sahib olduqları şeyləri itirirlər [10, s.27]. Bəhlul Danəndə ondan əyal istəyən şəxsi evləndirir, amma onunla şərt kəsir: ehtiyacdan artıq alış-veriş etməyəcək, Allahın işinə qarışmayacaq və Allahın verdiyi nemətlər arasında fərq qoymayacaq. Qəhrəman şərti pozur, ehtiyacdan artıq alış-veriş edir, külək əsdiyi üçün şikayətlənir, qonaqlara “bağışlayın bu yemək sizə layiq deyil” deyir. Nəticədə sahib olduğu hər şeyi itirir [9, s.118].

Nağıllardakı zaman anlayışına gündəlik həyatımızda da rast gəlirik, müxtəlif hadisələrə münasibətdə eyni yanaşmadan çıxış edirik. Zaman haqqında təsəvvürlər xalqın milli-mənəvi

dəyərləri əsasında formalaşır. A.Y.Qureviç yazır: İnsan “zaman hissiylə” doğulmur, onun zaman və məkan haqqında anlayışları məxsus olduğu mədəniyyətə görə müəyyən edilir [12, s.44]. Zaman haqqında təsəvvürlər əslində insanoğlunun subyektiv baxışlarıdır. Zaman adı zamandır, öz axarı ilə axıb gedir. Sadəcə biz onu mistikləşdirməyə, ona fantastik don geydirməyə çalışırıq. Sonra özümüz də zamana biçdiyimiz bu fantastik donun əsirinə çevrilir, zamanı ona görə dəyərləndirir, ona görə hərəkət və fəaliyyətimizi tənzimləyirik. Həmin subyektiv yanaşmanın nəticəsidir ki, sehrli nağıllarda zaman fantastik səciyə kəsb edir, sehrli güclərə sahib olan zamana da hakimdir [11, s.160]. Sehrli nağıllarda zaman insana tabedir, o zamanı idarə edə, onu irəli apara, geri qaytara bilir. Dini nağıllarda isə zaman insan iradəsindən kənardadır, zaman insana deyil, insan zamana tabedir. İnsan zamanı irəli-geri aparmağa qadir deyil. Əcəldən qaçmaq, yazını pozmaq kimi təsəvvürlər əslində zamanı dəyişdirməyə yönəlmiş cəhdlərdir, amma bu cəhdlərin hamısı uğursuzluğa məhkumdur. Nə İsgəndər, nə Süleyman – heç kim onu dəyişdirməyə nail olmur. Dini nağıllarda zamanın bir hakimi vardır, o da Allahdır. Hər şey onun iradəsinə tabe olduğu kimi zaman da ona tabedir.

Nəticə / Conclusion

İnsanların zamana baxışı dini-mifoloji təsəvvürlər əsasında formalaşdığından, tədqiqatçılar onun dövrdən-dövrə fərqləndiyini yazır [7, s.31]. Nağıllar da fərqli dövrün məhsullarıdır və öz dövrünün insanların baxışlarını, təsəvvürlərini əks etdirir. Sehrli nağıllar digər nağıl qrupları içərisində ən qədimidir və qədim mifoloji təsəvvürlər əsasında təşkil olunmuşlar [20, s.139-148]. V.Y.Proppun sehrli nağılların kökünü qədim inisiyasiya mərasimlərində axtarması təsadüfi deyil [21]. O dövr insanların təsəvvürlərində zaman müstəqil deyildir. İnsan sehrli güclər vasitəsi ilə onu özünə tabe edə, cavanlıq alması, dirilik suyu vasitəsi ilə onu geri qaytara bilər, ölənin insanı dirildə bilər. Dərya atı, yel atının köməyi ilə uzaq məsafələri qısalda, aylarla ölçülən yolu bir neçə saata qət edə bilər. Sehrli aynanın köməyi ilə uzaqda olan qohumundan anında xəbər tuta bilər. Həmin sehrli vasitələrə yiyələnən insan həm də zamana hakim olur. Dini nağıllar isə tək allahlılıq haqqında təsəvvürlərin formalaşdığı, xüsusən də islam dininin gəlişindən sonra ortaya çıxmışdır. Bu dövr insanların təsəvvüründə zaman insan iradəsindən kənardadır. Zaman insana deyil, insan zamana tabedir. İnsanın zamanı geri qaytarmaq, onu qısaltmaq ixtiyarı yoxdur. Zamanın bir sahibi vardır, o da Allahdır. İnsanlara ömür biçən, onlara tale yazan, insana qismət təyin edən odur. Dini nağıllar həmin dövr insanların təsəvvürünü əks etdirdiyindən burada zaman ilahi zaman kimi təqdim olunur. İlahi zaman elə bir zamandır ki, insanların onu dəyişməyə ixtiyarı yoxdur. O Allah tərəfindən təyin olunur və onun iradəsinə tabedir.

Beləliklə, yuxarıda verilən təhlillərdən aydın görünür ki, nağıllarda zaman məkanın əlamətləri əsasında təşkil olunur. Əgər nağıl məkanı fantastik məkandırsa, zaman da fantastik səciyyə kəsb edir, sehrli güclərə sahib olan zamana da hakimdir. Nağıl məkanı dini-əxlaqi təsəvvürlərə görə formalaşsınsa, zaman da bu yöndən dəyərləndirilir. Yox, nağıl məkanı məişət nağıllarında olduğu kimi real məkan elementləri əsasında təşkil olunubsa, onda zaman psixoloji amillər, məişət təsəvvürləri əsasında formalaşır.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan folklor antologiyası, XIII kitab (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala və Balakən folkloru). Bakı: Səda, 2005.
2. Azərbaycan folklor antologiyası, XVI kitab (Ağdaş folkloru). Bakı: Səda, 2006.
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
4. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü, Bakı: Elm, 2003.
6. Hacılı A. Zaman və onun poetik-mifik qavrayışı // Asif Hacılı. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002.

7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
8. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
9. Saatlı folklor örnəkləri, I kitab / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
10. Şah Abbasın arvadı. Bakı: Yazıçı nəşrlər evi, 1996.
11. Бахтин В.А. Время в волшебной сказке // Проблемы фольклора. Москва: Наука, 1975.
12. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975.
13. Лотман Ю.М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах // Труды по знаковым системам. Вып. 2, Тарту, 1965.
14. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Москва: Лабиринт, 2009.
15. Пропп В.Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. Москва: Наука, 1969.

Особенности эпического времени в религиозных сказках

Техрана Худавердиева

Нахчеванский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: t.salmanova001@gmail.com

Резюме. В статье исследуются особенности эпического времени в религиозных сказках. Отмечается, что эпическое время – это время субъективное, поскольку оно формируется в соответствии с поэтическими особенностями народных сказочных коллективов, их социальной функцией, идеями, которые они хотят привить обществу. В сказках оно имеет фантастический характер и представлено в фантастических чертах. Тот, кто обладает магическими способностями, также правит временем. Он может взять его назад или вперед и вернуть мертвого человека к жизни. В религиозных сказках время вводится на основе религиозных и моральных ценностей. Время здесь за пределами человеческой воли. Время не подчиняется человеку, сам человек ему подчиняется. Есть только правитель времени – Бог. Воля всего зависит от него, как и само время. Он может его ускорить или замедлить. В статье также отмечается, что, поскольку время вместе с пространством образует поэтическую систему народных сказок, оно становится отличительной чертой группы народных сказок. А зная характерные черты эпического времени, очень легко выделить группы народных сказок.

Ключевые слова: религиозные сказки, время, пространство, биологическое время, контрасты, поэтические особенности, группы народных сказок